

A BŰNÖS VÁROS – A NEMZETIDEGEN VÁROS TOPOSZA A KÉT HÁBORÚ KÖZÖTTI MAGYAR KULTÚRKRIKÁBAN – SZABÓ DEZSŐ ÉS SZEKFŰ GYULA¹

KOVÁCS GÁBOR²

BEVEZETÉS

A modern városellenesség gyökereivel mélyen a premodern időkbe nyúlik vissza. A városellenes érzület lényegi eleme volt már az antik bukolikus római költészetnek és a republikánus gondolatkörnek is. A nagyváros romlottsága és a vidéki erény szembeállítására igencsak régi toposz. Emlékezzünk csak Cincinnatus történetére, amelyben a római *vetustas* erényét megtestesítő férfiút az eke szarva mellől kéri föl diktátornak a szenátus, hogy megmentse a várost az ellenségtől! A modern városkritika kezdetei erősen kötődnek a Rousseau-féle kultúrkritikához, de kibontakozása a 19. század második felére, még inkább a végére tehető. Ez nyilvánvalóan összefügg a századot végigkísérő, az eladdig példátlan méretű urbanizációs folyamattal, mely Nagy Britanniában már jóval korábban elkezdődött és a század második felére elérte a kontinenst is. A különböző régiókban ez jelentős eltérésekkel ment végbe. Franciaországban vagy Németalföldön relative kevesebb feszültséget generáló folyamat volt ez, mint Németországban, amelyben a tömeges városba költözéssel (*Landflucht*) járó urbanizáció a modernizáció legszembevetőbb kísérőjelenségének bizonyult. Wilhelm Heinrich Riehl már a század közepén aggodalmának adott hangot a régi vidéki rendies világ eltűnése, s a premodern társadalmi struktúrák felbomlása miatt, rámutatván a városi negyedik rend fölemelkedésével járó veszélyekre.

KONTEXTUSOK

Németországtól keletre a városiasodás kezdettől fogva erős konfliktusokkal volt megterhelve, már csak a város és vidéke közötti etnikai különbségek miatt is. Az itteni kultúrkritikai alapú városellenesség nagymértékben tá-

¹ Az itt következő írás gondolatmenetét egy tágabb kontextusban másutt már kifejtettem: Kovács Gábor *From the guilty city to the ideas of alternative urbanization and alternative modernity: anti-urbanism as a border -zone of city-philosophy and cultural criticism in the interwar Hungarian political thought. Coactivity: Philosophy, Communication* 2017, Vol. 25, 99-109. online: <https://doi.org/10.3846/cpc.2017.282>

² A szerző az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontja Filozófiai Intézetének tudományos főmunkatársa

maszkodott arra a konzervatív forradalomként emlegetett német inspirációra,³ amelyet – a korabeli német társadalomtudományi szakirodalommal és folyóiratokkal együtt – a szellemi transzfer egyik korabeli központjának számító Lipcsei Kultúrintézet közvetített a térség két háború közötti kultúrkritikai gondolkodása számára. A később tárgyalandó Szabó Dezső ebből a szempontból kivételnek számított: az ő esetében a francia inspiráció volt a döntő.

A német mellett az amerikai gondolkodásban alakult ki összefüggő városellenes narratíva: ez itt is a kultúrkritikai tradíció része volt, de több vonatkozásban erősen különbözött a német-súlypontú európaiaktól. Ugyanis nagymértékben támaszkodott az antik republikánus tradícióra. A kezdet itt egybeesik az Unió megalapításával: a 18. század végén a későbbi elnök, Jefferson az, aki Észak-Amerika modernizációjának optimális módjáról töprengve erős kritikával illeti az európai nagyvárost s annak életformáját. Jefferson kiindulópontja az a 18. század végén az új állam számára stratégiai fontossággal bíró kérdés, hogy szüksége van-e manufaktúrákra, vagyis iparra. Kezdetben Jefferson maga is negatív választ ad: az antik republikanizmus fogalmi keretében maradva úgy véli, hogy Amerikának egalitárius farmer respublikaként kell léteznie. Ez pedig csak annak a földművelői életformának a megőrzésével lehetséges, amelyet nem fertőznek meg a dekadens nagyváros bűnös hajlamai és szofisztikált vétkei. Álláspontját Jefferson részben morális, részben közgazdasági érvekkel támasztja alá. Aztán később, elnökké választása után, szembe-sülve a geopolitikai helyzetből fakadó szükségszerűségekkal, belátja, hogy ha Amerika nem épít ki saját ipart – a politikai függetlenség dacára – szükségképpen függő helyzetbe kerül Angliával szemben.⁴ Ugyanakkor – sok kortársához hasonlóan – szenvedélyesen érdeklődik a modern technológia iránt, s úgy véli, hogy az eltérő földrajzi adottságok következtében az amerikai modernizáció elkerülheti az angol variáns csapdait: mindenekelőtt abban a tekintetben, hogy itt nem fognak kialakulni azok az ipari nagyvárosok, amelyeket a korabeli látogatók gyakorta a pokol evilági manifesztációiként írnak le. (E tekintetben *A munkásosztály helyzete Angliában* c. Engels-írás a legkevésbé sem áll egyedül.)

A nagyváros-kritika Edgar Allan Poe-tól Ralph Waldo Emersonig, Nataniel Hawthorne-ig és Lewis Mumfordig bezárólag az amerikai gondolkodás

³Armin Mohler: *Die Konservative Revolution in Deutschland 1918-1932*. Ein Handbuch. Dritte, um einen Ergänzungsband erweiterte Auflage. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1989; Roger Woods: *The Conservative Revolution in the Weimar Republic*. London: Macmillan, 1996, Karácsony András: A konzervatív forradalom utópiája a két háború közötti Németországban. *Századvég*, 35. szám, 69-104.

⁴Kovács Gábor: Út a technológia korszakába: a Gép, a Kert és a Köztársaság, *Világosság*, XLVIII. évfolyam, 2007. 11-12. 113-125.

spektrumának tartós színe marad.⁵ Lényeges, hogy a modern megalopolis életformájának elutasítása itt nem kapcsolódik szükségképpen össze a modern demokrácia maró kritikájával, ami olyannyira jellemző a német városellenes gondolkodásra. Az amerikai kultúrkritika válasza az elidegenedett nagyvárosi életformára a Jefferson féle kistulajdonosi agrárdemokrácia, ami persze a 19. század végének nagyipari kapitalizmu-sának, a trösztök Amerikájának megszületése után már nem több a sivárnak megélt jelennel szembeszegezett utópianál. Ennek ellenére az amerikai anti-urbanizmusnak mindvégig jellemzője marad egyfajta, pragmatizmussal és demokratikus populizmussal színezett, republikánus ethosz.

A német kultúrkritika nagy kibontakozása – a 19. századi és századfordulós előzményeket követően a két háború közötti időszak: ennek elsődleges oka a vesztes világháború traumája, amely a *fin de siècle* világvége hangulatát értelmiségi és művész rétegélményből az egész német társadalmat befolyásoló pesszimista világképpé formálta. A *Nyugat alkonya* 1918-ban megjelenő első kötetének példátlan sikerét ez magyarázza. A könyv a szó mai értelmében bestseller lett: megjelenését követően az eladási listák élére került. Amikor Spengler a nyugati civilizáció közelgő végéről írt, a német olvasó természetesen a mindenekelőtt a háború előtti régi Németország, a vilmosi Reich háborús katasztrófájára gondolt.⁶ Spengler könyvét a német kultúrát egyébként első kézből ismerő, anyja révén a németet anyanyelvként bíró Lewis Mumford – a kortárs amerikai kultúrkritika legjelentősebb reprezentánsa, s ugyancsak a modern metropolis állhatatos bírálója – a romlás barbár sagájának nevezi, míg Thomas Mann egy új műfaj, az intellektuális regény kiemelkedő darabját üdvözli benne.⁷ Mindkét megközelítés releváns: a két-

⁵ Morton White: *The intellectual versus the city: from Thomas Jefferson to Frank Lloyd Wright* Cambridge/Mass.: Harvard Univ. Pr.: MIT Pr., 1962.

⁶ Spengler kultúrmozgólógiájára nézve lásd: Kovács Gábor: Oswald Spengler, az alkony profétája. In: Uő: *A megátalkodott jóhiszeműség esélyei*. Liget, Budapest, 2001. 49–64., Spengler munkásságát több monográfia is tárgyalja: Detlef Felken: *Oswald Spengler. Konservativer Denker zwischen Kaiserreich und Diktatur*. Verlag C.H. Beck, München, 1988, Anton Mirko Koktanek: *Oswald Spengler in seiner Zeit*. München: Verlag C.H. Beck, München, 1968, H. Stuart Hughes: *Oswald Spengler*. New Transaction Publishers, Brunswick-London, 1952, John Farrenkopf: *Prophet of Decline*. Louisiana State University Press, Baton Rouge, 2001, Csejtei Dezső–Juhász Anikó: *Oswald Spengler élete és filozófiája*. Máriabesnyő, 2009.

⁷ "(...) a kritikai és költői szféra összeolvadásának vagyunk tanúi, amelyet már romantikusaink elindítottak, és nagy lökést adott neki Nietzsche ismeretelméleti lírájának jelensége. Ez a folyamat elmossa a határt tudomány és művészet között, a gondolatot élményszerűen vérral telíti, az alakot átszellemíti, és olyan könyvtípust eredményez, amely ma nálunk, ha nem tévedek uralkodik, és amelyet «intellektuális regénynek» lehetne nevezni...Okvetlenül idetartozik, már csak irodalmi fénye és kultúraábrázolásainak intuitív-ropszodikus jellege miatt is az ALKONY, amelynek

kötetes mű valóban hanyatlástörténetet mesél el egy olyan műfajban, amely történet- és kultúrfilozófiát ötvöz szépirodalommal, fogalmi kifejtést képekkel és szuggesztív metaforikával. A történelem a városok története, míg a falu kívül áll a történeti időn: az emberiség históriája a város születésével kezdődik, s annak halálával ér véget. Spengler viszonya a városhoz ambivalens: a középkori városban ring a nyugati kultúra bölcsője, nyílnak ki ennek a kultúrának a virágai, s a barokk város aratja le a gazdag termést. Ám a 20. századi metropolisban a nyugati kultúra élő lelke (Seele) hideg és meddő szellemé (Geist) torzul, maga modern nagyváros pedig a vidék kizsákmányoló-jává, afféle történelmi parazitává, történelemvégi kősvataggá lényegül át;⁸ valahogyan olyanformán, ahogyan az Fritz Lange 1927-es filmjében, a Spengler városmetafizikáját képi formában megjelenítő *Metropolis*ban történik.

Az első világháború utáni magyar kontextus sok tekintetben hasonlít a némethez: háborúvesztés, a régi politikai keretek szétesése, a történeti Magyarország széthullása. A kultúrkritikai városellenesség céltáblája itt a 19. század utolsó harmadában megszülető Budapest, a bécsi mintákat követő, s e közben a császárvárossal rivalizáló modern metropolis, amely az 1895-96-os millenniumi ünnepségek idején még a magyar modernizáció, a modern világhoz való sikeres felzárkózás jelképe, ám a századforduló után a csodálat mellett a (kultúr)kritikai hangok is megjelennek, míg a háborús vereséget követő széthullás nyomán népszerűvé válik a bűnös város toposza.

SZABÓ DEZSŐ

Szabó Dezső *Elsodort falu* című regényét – akárcsak Spengler a maga könyvének első kötetét – még a háború alatt kezdi írni: a kéziratot 1918 augusztusában fejezi be, s a könyv 1919 nyarán, a proletárdiktatúra idején jelenik meg. Sokat mondó az az első fejezet címe: 'Az örök falu'. Ez az örök falu itt is a történelmi időben létező várossal van szembe állítva – nagyon hasonlóan ahhoz a spengleri oppozícióhoz, amely – a német konzervatív forradalom szerzőinek szokásos intellektuális stratégiáját követve – a kultúrkritikai mondandót oppozíciónális fogalom párok segítségével fejt ki. A hasonlóság dacára Szabó Dezsőt nem a német tradíció inspirálja, hanem a századforduló francia új jobboldali radikalizmusának Maurice Barres által fémjelzett kultúrkritikája, amelyet még a századforduló idején Párizsban töltött ösztön-

hatása mind közül messze a legszenzációsabb volt, és amelynek persze még az a «történelmi pesszimizmushullám» is segítségül jött, amely Benedetto Croce szavával ma átsap Németország fölött." /Thomas Mann: "Spengler elméletéről." Fordította Gyórfy Miklós. *Holmi* 1995. július, 1029./

⁸ Kovács Gábor: A bűnös város mítosza. Oswald Spengler konzervatív városkritikája. In: *Uő: A megátalkodott jóhiszeműség esélyei*. Budapest, Liget, 7-20.

díjas időszakában ismer meg. Oly sok kortárshoz – egyebek között éppen Spenglerhez – hasonlóan őt is befolyásolja a vitalizmus, s 1915-ös, *Az individualizmus csődje* című nagy történetfilozófiai esszéjében a 19. századi haladás-konceptióval szakítva az individualizmus korszakát felváltó új, a kollektívizmus eszméjére épülő történelmi korszak eljövetelét megjövendölve a korszak kultúrkritikájában megszokott módon átfogó kritikáját adja a háború előtti, a kapitalizmusra és annak politikai berendezkedésére, a parlamenti demokráciára épülő régi világnak.⁹ Amikor Szabó a falut és várost empirikus szociológiai valóságokként állítja szembe, akkor a falu korántsem kerül ki kedvezően ebből az összehasonlításból: a nyomor és az elesettség, a kiszolgáltatottság képeivel jelenik meg a regényben. A város ezen a szinten tulajdonképpen még kedvezőbb színben tűnik fel: egyfelől a fizikai csúfság tere,¹⁰ másfelől azonban a dinamikus nyüzsgő élet, a túlsorduló vitalitás terepe, amelyet meg kell hódítani a magyar élet számára. A két szintér ütköztetése alkalmat ad Szabó Dezsőnek számára vitalista fajelmélete kifejtésére – ez a biológista fajelmélettel szemben nem állít fel ontológiai értékhierarchiát a fajok között. Eszerint a magyar fajnak, közelebbről az ezt képviselő parasztságnak meg kell hódítania, birtokba kell vennie a fővárost. A regényben az *új honfoglalás* motívuma – amely a háború után az ideológiai koncepció központi kategóriája lesz – Budapest meghódítását jelenti. A probléma az, hogy a konkrét, valóságos paraszt erre társadalmi elesettsége, sokféle nyomorúsága miatt nem képes. Ilyenformán a falunak, ahhoz hogy el tudja foglalni a nagyvárost, s megvalósítsa a nemzeti regenerációt, először magának is teljes regeneráción kell keresztül mennie. A könyvben ez a szerep Bőjtthe Jánosra – benne Szabó a későbbiekben a saját magára szabott nemzeti próféta alakját formázza meg –, a vitális egészség két lábon járó megtestesítőjére vár. Bőjtthe – a regény másik kulcsfigurájával, az Adyról mintázott Farkas Miklóssal folytatott párbeszédében – a következőt mondja: „Az én programom a falunk. Úgy érzem, hogy az egész falu az én testem s egész falut fogom új életre masszírozni a munkámmal, az egészségemmel. Neked szakítanod kelleme azzal a gyalázatos Pesttel.”¹¹

Ugyanakkor ez a gyalázatos Pest Szabó Dezső számára a modernségnek az a világa, amelyet nem megsemmisíteni, vagy eltörölni kell: a modernitást nem elutasítani kell, hanem meg kell teremteni egy alternatív változatát: a magyar fajt, mindenekelőtt a magyar parasztot képessé kell tenni arra, hogy föl tudja

⁹ Szabó Dezső kultúrkritikájára vonatkozóan lásd: Kovács Gábor: *Liberalizmusképek a népi mozgalomban*. In: Ludassy Mária (Szerk.): *A felvilágosodás álmai és árnyai*. Budapest, Áron, 2007. 468–494.

¹⁰ „Hát ez Pest, ezek a csúf füstös, otromba kőszörnyetegek, ezek a mezei poloskaszerű hordárok, ez a csúf nép, mely végiggesorog a piszkos kövezeten?” Szabó Dezső: *Elsodort falu*. Budapest, Génus kiadás, 1919. 230.

¹¹ Uo. 86.

venni a versenyt a zsidósággal, kézbe tudja venni a modern élet kulcspozi-
cióit. Mint kiderül, a parlamentáris demokrácia sem föltétlen elutasítandó,
ám ennek – szemben az élesen kritizált dualizmus korabeli parlamentáris
rendszerrel¹² – a magyar faj demokráciájának kell lennie. A regény egyik
kulcsjelenetében a Farkas Miklós viszonya a fővároshoz egy politikai cselekvési
program keretében fogalmazódik meg. Ennek célja egy nemzeti forradalom:

„Szobája fenn a Várban volt, a Werbőczy-uccában, két ablakkal a folyton szü-
lető városra és a Dunára. Amint szobájába belépett s kitért a hatalmas ablakokat,
mint egy óriási be-lélegzés, életének diadalmas kitágulása, robbant eléje a meg-
tért város. És itt ez a nagy életroham, mint egy bibliai zúgó szél, teljes széles-
ségre bontotta benne az összehullott, elsüllyedt vitorlát. Mint egy damaszkuszi
szó, úgy villant izmaiba egy új honfoglalás gondolata. Feltenni halhatatlan sar-
kantyúkat, rápattanni a magyar fajra, bedöfni véres elevenjéig, hogy hulljon a
vér, és ránduljon az izom egy új győző versenyfutásra. Berontani a nyugvó
agyak csendjébe, felkiáltani, felüvölni az akaratot a demokrácia kikerülhetetlen
birkózására. Meghódítani az egész életet, úrrá tenni a rablott, balek magyart
minden piacon, minden versenyen. De nem ökölrel és bitor törvényekkel,
nem múlttal hazudni el az új életet, hanem az ösztön belső lökésével, mint
egy megszállás, mint egy folyton tettbe égő rögzött gondolat. Beléitatni ebbe az
emberanakronizmusba a demokráciát, hogy életéhes dühvel rohanjon keres-
kedőnek, bankárnak, újságírónak, politikusnak, gyárosnak, katonának, mű-
vésznek, s ha már kell, hogy legyen, uzsorásnak, csalónak, de kihasznált és
megcsalt sohase legyen. Egy új, minden eddiginél belsőbb és mozdítóbb for-
radalmat fűjni tüzes széllel az izmokba, a magyar fajt minden versenyképes
gondolat, minden alkotó tett, minden egészséges szépség hazájává tenni.”¹³

A koncepció mellett Szabó aztán a későbbiekben is kitart. Egy 1937-es,
Budapest környéke című írásában a főváros meghódítása ugyancsak elsődle-
ges teendőként, fő stratégiai célként tűnik fel. Ez azért fontos, mert ez „gyomra,
agya szíve az egész országnak, az egész nemzetnek. (...) Amelyik faj hegemo-
niájába keríti a fővárost: azé az egész ország, az egész történelmi műhely,
minden hatalom, minden irányítás, a kiválasztás minden lehetősége”¹⁴

¹² Szabó maró iróniával ír le egy korabeli választási gyűlést: „Vasárnap délutánra tűzték
ki a Zágoni búcsúzóját és az új honmentő programbeszédét. Az öreg Schö-
nbergerhez már napokkal azelőtt nagy hordó pálinkák érkeztek. Deák Ádám már
szombat este meghívta egy kis kóstolóra a főbb kolomposokat. Vasárnap délelőtt,
templom előtt és templom után nagymértékben nyelték a potya ihletet. A gyűlés
délután kettőre a Zágoni nagy csűrbe volt összehívva, melyet e célra szalmával
hintettek be, hogy a voks-barmok patái el ne fagyjanak a szavazás előtt” Uo. 250.

¹³ Uo. 180-181.

¹⁴ Szabó Dezső: *Az egész látóhatár: Politikai és irodalmi tanulmányok, levelek,
vitairatok I.* Budapest, Püski, 1991. 291.

Szekfű Gyula *Három nemzedéke* egy évvel Szabó Dezső könyve után, 1920-ban a magát ellenforradalmiként definiáló Horthy-éra elején, a trianoni békediktátum aláírásának évében jelenik meg. Ekkorra már kezd összeállni Magyarországon is az a sajátos konstelláció, amelyet Wolfgang Schivelbusch német történész a *vereség kultúrájának* nevez:¹⁵ ez nyomja rá a bélyegét az első világháború utáni vesztes Németország társadalmának hétköznapijaira, meghatározva annak kollektív pszichológiai reakcióit és beállítódásait. A Schivelbusch-féle terminus nagyon is alkalmasnak tűnik a korabeli magyar helyzet leírására. A vereség kultúrájának lényegi elemét jelentő bűnbakkeresési szindróma érezhetően ott munkál Szekfű könyve mögött. A gondolatmenet alapja a kortársi Spengler-féle teória alapját képező hanyatlástörténet, amely azonban itt parciális jellegű marad: Szekfű erre támaszkodva értelmezi az 1830-as évektől a saját koráig terjedő időszak magyar történelmét. Az egyre gyorsuló hanyatlás históriája ez; ennek oka mindenekelőtt a magyar nemzetkaraktertől és történelemtől idegen liberalizmus átvétele.¹⁶ A liberalizmus megrontotta a magyar politikai elit helyzetfelismerő képességét; ezért az nem tudta kihasználni a Szekfű által egyébként igen pozitíven értékelt 1867-es kiegyezés nyújtotta lehetőségeket. A liberalizmus magyar földön nem a racionális politikai cselekvés, hanem az érületi politizálás alapja lett: ez az eszmekör – amely Szekfű szerint az európai kontinensen mindenhol károkat okozó, a helyi politikai flórát tönkre tevő idegen növény – a magyar nemzetkarakter negatív vonásait – szalmaláng, hiúság, hízélgés iránti fogékonyság etc. – teszi dominánssá, s válik a szentistváni birodalom bukásának okozójává, a katasztrófa fő bűnbakjává. Szekfű nagyváros-kritikája, melynek céltáblája Budapest, ebbe a kontextusba illeszkedik bele.

Szekfű egy egész fejezetet szentel ennek a kérdésnek. A cím: 'A zsidóság szerepe és Budapest kultúrája' A nagyváros-kritika kifejtése itt a két világ-

¹⁵ Wolfgang Schivelbusch: *The Culture of Defeat. On National Trauma, Morning, and Recovery*. Translated by Jefferson Chase. New York, Henry Holt and Company, 2003.

¹⁶ „Az angol liberalizmus unikum a maga nemében: történeti képződmény, nem idegen országból máról-holnapra odafútt növény; gyökerei századokra nyúlnak vissza az angol nép ősi ethnikumába és történeti intézményeibe. (...) Ma már világosan látjuk: nyugati és középeurópai államok parlamentarizmusa egész az orosz, török, perzsa parlamentekig idegen képződmény, mely az államélet középpontjában állva több erőt köt le, mint amennyi újat produkál. A kontinensi parlamentek története nem kormányzástörténet, mint az angol, hanem krízistörténet, kríziseké, melyeknek nem egyszer áldozatul esik nemzet, állam és társadalom. A formákat átvettük, de nem a szellemet, mely kölcsön nem vehető.” Szekfű Gyula: *Három nemzedék*. Budapest, Élet Irodalmi és Nyomda Rt, 1920. 87.

háború közötti évtizedekben oly népszerű asszimilációs problematika kontextusában történik. A megközelítés – hasonlóan az előzőekben tárgyalt Szabó Dezső-féle koncepcióhoz – a nemzetépítési stratégiában történt paradigma-váltást tükrözi: a dualizmus évtizedeinek *asszimilatív* stratégiáját egy *disszimilatív*, etnoprotekcionista elgondolás váltja fel. Az új perspektívából a korábbi nemesi liberalizmus nemcsak elhibázottként, hanem kifejezetten bűnös politikaként jelenik meg; Szekfű a háború előtti évtizedek zsurnalizmusának toposzait használja. Ilyen a galíciai zsidó bevándorlás, amely Bartha Miklós *Kazárföldön* c. 1901-es útirajzának volt a központi témája. Ebben a szerző a régi, asszimilált zsidóságot és az újonnan bevándorolt, asszimilálatlan zsidóságot állítja szembe egymással: az előzővel – írja – nincsen semmi gond, viszont az utóbbival annál inkább.¹⁷ Szekfűnél egyáltalán nincsen szó a Barta-féle faji megközelítésről és az ahhoz kapcsolódó biológiai metaforikáról, de a distinkció a régen asszimilálódott, a magyar nemzet részévé vált zsidóság és a Galíciából bevándorolt felületesen asszimilált migránsok között gondolatmenetének kiindulópontja, ami alkalmat ad neki arra, hogy ismét csak a liberalizmuson, annak korlátozások nélküli bevándorlás politikáján és a felületes asszimiláció erőltetésén verje el a port. Budapest annak a modernizálódó Magyarországnak a fővárosaként jelenik meg, ahol a kapitalista keretekben folyó szellemi és anyagi termelés a galíciai bevándorlók nyelvet és nevet váltó második-harmadik nemzedékének kezébe kerül. Ők azok, akik a túlteljesítési késztetéstől hajtva magyarabbak akarnak lenni a magyarnál: a Szekfű által nemzeti bűnnek aposztrofált hiúságot és a hízogés iránti fogékonyságot kihasználva gerjesztik a sajtóban – a német származásúakkal vállvetve – a magyar imperializmus káros és elhibázott eszméjét.

Szekfű zsidóság és a kapitalizmus kapcsolatát Magyarországon sokkal erősebbnek látja, mint másutt. Egyébként, mondja egy lábjegyzetben, a zsidó-

¹⁷ „De a mi zsidóinkból, a kik velünk barátkoznak, velünk étkeznek, velünk örvendenek és velünk szenvednek, egyetlen vonás sincs bennük. Tehát senki se csináljon zsidókérdést a kazárkérdésből. Nincs itt szó vallásról. Egy fajról beszélek, a mely becsmépszte magát hazánk felvidékére s meglepte a bennszülötteket, miként a penészgomba a védtelen organizmust. Azokról beszélek, a kik magyarul sem nem tudnak, son tudni nem akarnak. Egy vad törzs nyelvét beszélik, melynek se nyelvtana, se szótára, se irodalma nincs. E faj terjeszkedik, miként a fecskefonal a lóherésben. Körül fonja, behálózza, ráta pad, kiszívja, s mikor elpusztult a megtámadott növény, akkor tovább kúszik az élődsi, újabb áldozat után. Mert hiába lett ura annak a földnek, honnan a nemesebb fajt kiirtotta: nem tud rajta, belőle megélni, miután sorvasztó gazdasági rendszerével a talajt is kiszorolja. A zsidó vallású magyarokat, a kikben oly nagy az érzékenység, annyi a tudásszomj, a becsvágy, a költészet, a zeneérzék: kérve kérem, ne azonosítsák magukat ezzel az érzéketlen, tudatlan, ambíció nélkül való, durván materiális és mosdatlan fajjal.” Bartha Miklós: *Kazárföldön*. online: http://mtdaportal.extra.hu/books/kazar_foldon.pdf 33. Letöltés időpontja 2018. január 16.

ságnak a kapitalizmus genezisében játszott szerepe „közismert és tudományosan igazolva van”.¹⁸ Ennek bizonyításaként Werner Sombart *Die Juden und das moderne Wirtschaftsleben* c. 1911-es könyvére hivatkozik, amelyben a kortárs német szerző a vallási, történeti és antropológiai érvekkel igyekezett alátámasztani mondandóját; létezik egy olyan zsidó lényeg, amely a sajátos zsidó történelemben és a zsidó faji sajátosságokban gyökerezik, s amely magyarázza a kapitalizmus működésmódjai iránti fogékonyságot.¹⁹ Maga Sombart könyve előszavában Max Weber 1904–1905-ös *Protestáns etikáját* emlegeti: ez inspirálta őt arra, hogy újragondolja kapitalizmus és a vallás kapcsolatát, s ennek nyomán eljusson a zsidó vallás szerepének vizsgálatáig. Szekfű Sombart téziséből kiindulva azt fejtegeti, hogy Magyarországon a zsidóság azt a szerepet játszotta el, amelyre a nemzeti társadalom osztályai képtelennek bizonyultak: nélküle egyszerűen nem lett volna lehetséges kapitalizmus Magyarországon. Ebből a gondolatmenetből fakad a magyar dzsentri kritikája, ami visszatérő motívuma a könyvnek: a modern élet versenyhelyezetei elől állami állásokba menekült dzsentrinek ilyenformán a szekfűi gondolatmenetben komoly felelőssége van a kialakult helyzetért.

A nagyváros-kritika Szekfűnél egy erősen a spengleri bírálatra hajazó sajtókritikára fut ki. Kapitalizmus és sajtó egymástól elválaszthatatlan²⁰ – írja –, s mindkettőben felülreprezentált a galíciai bevándoroltak utódaiból verbuválódott vállalkozói és értelmiségi réteg. Budapest Szekfű koncepciójában – Berlinnel és Béccsel együtt – a közép-európai nagyvárosi zsidó kultúra

¹⁸ Szekfű Gyula: i. m. 215, 1. lábji.

¹⁹ Werner Sombart: *Die Juden und das moderne Wirtschaftsleben*. Leipzig, Verlag von Duncker & Humblot 1911. 425–426.

²⁰ „Kapitalizmus és modern hírlapirodalom egymástól szét nem választhatók, és ha a kapitalizmus zsidók kezén van, természetes következés, hogy a sajtó is zsidó lesz és zsidó ideológiát fog szolgálni. És az utóbbi korszak tapasztalatai csakugyan bebizonyították, hogy a nagytőke profitsóvárgását zsidó újságírók jobban ki tudják elégíteni, mint keresztények – nemcsak nálunk, az egész európai világban. Azt nem merném állítani, mintha a keresztény magyarok örökölt erkölcsi felfogásuknál fogva botoráltak volna nehézkesebben az újságírás sikamlós pályáján és a lelki és nemzeti érdekeket nem áldozták volna fel oly szívesen az üzleti szempontnak, mint zsidó kollégáik, sokkal fontosabb az, hogy bennük üzleti szellem és találmányosság kisebb volt és s magyar korlátlankodó, gyűlölködő természetükénél fogva a tisztesség elveiről nemcsak üzleti szempontból, amint a kapitalizmus kívánta, hanem személyi érdekeikből is megfélekeztek, ami viszont már fegyelmetlenség volt és esetleg ártott az üzemnek. A zsidó értelmiségnek főként friss galíciai része ilyen nehézségekbe ritkábban ütközött. Minél több bevándorolt került a hírlapcsináláshoz, annál jobban működött az üzem, annál boszorkányosabban forgott a rotációs gép, nagyobbodott a vállalkozó profitja, s a jámbor magyar, ki a hírlap nyomtatott betűinek is bibliaként hitt, annál inkább alája gyüretett a budapesti zsidó-magyar kultúrának.” Szekfű: i. m. 293

– a másik két metropolishoz képest csupán másodvonalbeli – fióklerakata. Németországban vagy Ausztriában ez nézete szerint kevésbé veszélyes, mivel itt a kozmopolita nagyvárosi kultúrával szemben létezik erős és autochton vidéki gyökerekkel bíró nemzeti kultúra, ám Magyarországon ez a parvenü budapesti tömegkultúra jelenik meg nemzetiként.

KONKLÚZIÓ

A Szabó Dezső és Szekfű Gyula által képviselt, a magyar nagyváros, Budapest szerepével kapcsolatos kultúrkritikai attitűd így vagy úgy, látens, vagy éppen manifeszt módon mindvégig jelen van a két világháború közötti Magyarországon. Ezen – a népi-urbánus szembenállás ismeretében – nem is lehet különösen csodálkozni. A nagyvároskritika gyakorta megjelenik a különböző népi gondolkodóknál, némely esetben egy alternatív urbanizáció és alternatív modernitás gondolatával összekapcsolódva: ezt példázza Erdei Ferenc és Németh László koncepciója. De ez már egy másik írás témája.